

TRABZON GÜMRÜĞÜNDE İKTİSADİ FAALİYETLER (1750-1800) I

*Necmettin AKGÜN**

I. GİRİŞ

Trabzon limanındaki iktisadi faaliyetleri daha iyi değerlendirebilmek için, Karadeniz ve çevresindeki iktisadi gelişmelere kısa bir göz atmak yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi Trabzon, İran vasıtası ile Orta Asya ve Hindistan'dan gelen malların Karadeniz limanlarına, İstanbul'a ve Avrupa'ya ulaştırıldığı önemli bir transit ticaret merkezidir. Trabzon limanı üzerinden yapılan bu ticareti, MÖ VII. yüzyılda Karadeniz havzasında görünen Yunan kolonileri ile XIII. ve XV. yüzyıllar arasında oldukça aktif durumda olan Ceneviz ve Venedikliler yürütmekteydi¹. Cenevizliler zamanla Sinop, Samsun, Fatsa, Trabzon, Tuna ve Don nehri ağzında, Venedikliler de Kefe ve Trabzon'da ticaret kolonileri oluşturmuşlardır. İtalyan Cumhuriyetleri, Avrupa ülkeleri için önemli olan buğday, deri, kürk ve köleleri Kırım ve çevresinden sağlamakta, Anadolu limanları olan Sinop, Samsun ve

*Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi.

1. Todorova, Elisaveta. "The Greeks in the Black Sea Trade During the Late Medieval Period" *Etudes Balkaniques*, Sofia 1992, p.45-46. 1490'lı yıllarda Kefe'ye, Trabzon ve çevresinden bilhassa şarap, fındık ve gemi direkleri götürülmekteydi. Bkz: İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire in the Classical Age; (1300-1600)* London., p. 129, İnalcık. "The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans" *Arkheion Pontu*, 35. Athens 1979, pp. 74-91

Trabzon'dan çeşitli iplik ve dokumalar, deri ve sahtiyan ile şap, gümüş ve bakır satın alarak Batıya aktarmaktaydılar. Tebriz'den ham ipek, ipekli elbiseler ve baharatlar kervanlarla Trabzon limanına gelmekte burada batılı tüccarların kullanımına sunulmaktaydı.² Ortaçağda deniz ticareti Hristiyanların, kara ticareti ise Müslümanların elindeydi. Papalığın Haçlı seferleri müteakibinde Mısır Memlük devletine ticari ambargo uygulaması, ticari yolların ve trafiğin Anadolu ve Karadeniz üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Moğolların Yakın doğuda sağlamış oldukları siyasi ve sosyal istikrar ticari hayatı kolaylaştırmıştır. Bundan dolayı Tebriz, Sultaniye, Saray, Sivas ve Trabzon şehirleri ön plana çıkmıştır. Marko Polo'ya göre, Trabzon'dan Tebriz'e gelen kervanlar buradan Kazvin, Nişabur ve Hindistan'a ulaşmaktaydı.³ XIV. yüzyılda İstanbul üzerinden Venedik ve Cenova'ya giden ve oradan da başka yerlere taşınan malların en önemlileri Karadeniz çevresi ürünleri ya da kara yoluyla oradaki limanlara gelen mallardır: Tahıl, mum, tuz ve bal başta olmak üzere baharat, ham ipek ve kürklerle önemli sayıda köle ve ipekli kumaşlar, ithal olarak yünlü ve keten kumaşlar, silahlar, yağ, kalay, şarap ve bakır.⁴ Osmanlı devletinin İstanbul'u 1453 yılında fethetmesi ve onu takip eden yıllarda Karadeniz ve çevresinin Osmanlıların eline geçmesi sonucu Karadeniz'de ticari faaliyetler Osmanlı devletinin tekeline girmiş, İtalyan Cumhuriyetleri

2. Turan, Şerafettin. "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri" Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, Bildiriler. Samsun 1988. s. 147-158. bkz: Inalcık, "Classical Age..." pp.129-133.

3. Bu dönemde Moğol İlhanlı devleti ile Trabzon Pontus devleti arasında sıkı bir işbirliği vardı, çünkü; Tebriz ile Kefe arasındaki ticari ilişkiler Trabzon, Erzurum ve Sivas üzerinden yapılmaktaydı. XIV. yüzyılın ortalarına doğru İlhanlı devletinin dağılması ve yerini birbirleriyle mücadele eden küçük devletlerin alması, Karadeniz ve çevresindeki ticari hayatı olumsuz etkilemiştir. bkz: Yuvalı, Abdülkadir "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti." II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri. Samsun.1990. ss.233-40.

4. XIV ve XV. Yüzyıllarda Akdeniz ile Karadeniz arasındaki ticari hayata-çeşitli mahkeme zabıtları ve ticari işlemler için düzenlenen noterlik evraklarına göre-İtalyan deniz devletleri hakimdi. Ancak aynı kaynaklara göre, tahıl alım-satımı ile ilgilenen Bizanslı yönetici sınıfı da oldukça faaldir. bkz: Müller-Wiener, Wolfgang. İstanbul Limanı. Tarih Vakfı Yurt Yay. İst. 1998. ss.32-34

Karadeniz'den ayrılmak zorunda kalmıştır⁵. Karadeniz ve çevresi Osmanlı devletinin Hazar ve Güney Rus steplerine yayılma siyasetinin temel taşı olmuştur. XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Karadeniz ticareti gerilemeye yüz tutmuş, Coğrafi keşiflerle Akdeniz'deki ticaret faaliyetleri açık denizlere kayınca Karadeniz ticareti iyice zayıflamıştır. Yine de, Diyarbakır ve Halep gibi dokuma merkezlerinden gelen ipekli kumaşlar Karadeniz limanlarında alınıp satılırdı.⁶ İtalyan tüccar devletlerinin Osmanlı denizlerindeki ticari üstünlükleri XVII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra ise Fransızlar ile artan siyasi ilişkilerden dolayı denizlerdeki üstünlük Fransızlara geçmiştir. Yine de Fransızların Karadeniz'e geçişlerine izin verilmemektedir.⁷

Karadeniz ticaretinin gerilemesinde diğer bir etken Kazak akınlarıdır. Osmanlı deniz kuvvetlerinin yetersiz kaldığı bu akınlar, Kanuni devrinde başlamış XVII. yüzyılın ilk yarısında ise Karadeniz'in güney kıyılarında giderek yoğunlaşmıştır.⁸ Karadeniz sahilllerinde Kazaklar gibi Abazalarında korsanlık ve yağma ha-

5. 1463-1479 Osmanlı-Venedik savaşı Venedik ticaretine büyük bir darbe vurmasına rağmen ticaret bütünüyle kesilmemiştir, 1479 antlaşmasıyla Venedik'e Karadeniz limanlarıyla-Kefe ve Trabzon-ticaret yapma müsadesi verildi. Bu ayrıcalıklar Selim I ve Süleyman I zamanlarında daha da genişletilmiş, fakat Trabzon ve Kefe bu ayrıcalıkların dışında tutulmuştur. bkz:İnalıcı, Halil."İmtiyâzât" The Anclopedia of Islam Vol.III. London. 1971. pp.1183

6. Uzunçarşılı, I. Hakkı. Osmanlı Tarihi C3/2. Ankara 1982. s.576.

7. Fransız elçisi:Padişahın,"yabancılar hareminin kapılarını açmasının bile" yabancı gemilerin Karadeniz'e girişine izin vermesinden"daha kolay olacağını" yazıyordu .bkz:Müller-Wiener.age s.63. Ahmed III. cülusu münasebetiyle, 1703'de, Çar Petro'ya yolladığı mektubunda,Türk egemenliğinde bulunan Karadeniz'e çıkmağa ruhsat verilmediğine, Azak denizinin bu denizden gayri bir yere çıkan kapısı olmadığına göre Azak,Taygan ve Voreneş'te yapılan gemilere bir mana verilemediğini ve kaldırılmasını talep ediyordu. bkz:Tukin.Cemal. Boğazlar Meselesi. İst.1999. s.58.

8. İlgürel, Mücteba. "Osmanlı-Ukrayna Münasebetlerinin Başlaması" Belleten C. LX TTKB. Ankara 1996, s. 155-164, Ostopchuk, Victor, "Five Documents From the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea Against the Cossacks (1639)" Journal of Turkish Studies, Harvard 1987, pp. 49-100. XVII. yüzyıl başlarında Rusya'nın Don Kazakları Karadeniz'e çıkmış Anadolu kıyılarına akınlar yapmaya başlamışlardı. Bu akınlar sık sık tekrarlanmış ve çoğu zaman yıkımlara, yangınlara ve ölümlere sebep olmuştur. Korsanların 1631 yılında yaptıkları bir saldırıda İmaret mahallesinde büyük bir yangın çıkmış, bu yangında Hatuniye medresesinin damlarını örten kurşunlar erimişti. İki yıl sonra da Hatuniye İmareti vakfı olan Aşağı hisardaki Bedesten yanmıştı. bkz: Trabzon İl Yıllığı 1997.Trabzon Bld. Yay:52. Ankara 1997 s.69.

reketlerine karşı Osmanlı devleti çeşitli savunma yapıları inşa etmiştir.⁹ Karadeniz ticaretinin gerilemesine neden olan diğer faktör ise, Osmanlı-Safevi ilişkilerinin sürekli gerilim içerisinde olmasından kaynaklanmaktaydı. Bilindiği gibi Trabzon limanını ticari açıdan önemli kılan faktörlerden biri Tebriz'den giren Asya ürünlerinin, özellikle İran ipeklilerinin, Trabzon limanı aracılığıyla Karadeniz havzasına dağıtılması oluşturmaktaydı. XVIII. yüzyılda Osmanlıların ve Rusların İran üzerindeki politikaları ipeklilerin Anadolu'ya girmesine engel oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, tüccarların XV. yüzyılın sonlarına doğru Asya ürünlerini nakletmede Trabzon-İstanbul deniz yolu yerine Erzurum-Tokat-Bursa kara yolunu tercih etmeye başlamaları, Bursa'nın uluslararası ipek ticareti merkezi haline gelmesine yol açmıştır. İtalyan tacirler, özellikle Floransalılar ve Cenevizliler, Bursa'ya Batı sanayiinin rakipsiz ince yünlü kumaşlarını getirmekte, ipekle değiştirmekte idiler. İlhanlı Moğol Hanları zamanında İran'a İstanbul, Trabzon, Ayas gibi merkezlerden dağılan Avrupa yünlüleri, XV. Asırda büyük miktarda Bursa pazarından gitmekte idi.¹⁰ XVII. ve XVIII. yüzyıllar da ise, İzmir ipek ticaretinde batılı tüccarların uğrak yeri olmuştur.¹¹

9. Bu amaçla 1757 yılında Faş havalisinde (Gürcistan sınırları içerisinde) üç adet kule inşa edilerek burada görev yapmak üzere 47 nefer tayin edilmiştir. bkz: Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Derben Teşkilatı. İst. 1990, s. 24.

10. İnalçık, Halil, "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar. I. Bursa." Osmanlı İmparatorluğu/Toplum ve Ekonomi. İst. 1993, s. 212 vd. İnalçık, Halil "Harîr", The Encyclopedia of Islam Vol: III, London 1972, pp. 211-215.

Bursa'nın hem Osmanlı hem de Avrupa ticareti için gelişiminin değerlendirmesi için bkz: Çizakça, Murat. "A Short History of the Bursa Silk Industry" Journal of the Economic and Social History of the Orient. Vol. XXIII Lieden 1980. pp. 142-152. Bursa gibi Tokat şehri de XVII. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi olmuştur, daha emniyetli olması ve Avrupalılar için daha cazip hale gelen İzmir'in yolu üzerinde bulunması şehrin önemini artırmıştır. 1701'de şehri gezen Tournefort; "Tokat Küçük Asya ticaretinin merkezi sayılmaktadır" hükmüne varmıştır. Bu dönemde Kırım ve çevresine Fransa'dan getirilen Fransız yünlü kumaşlarına en büyük darbeyi Tokat pamuklu ve basmaları vurmuştur. bkz: Genç, Mehmet. "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat" Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu. Tem. 1986. Ankara. 1987. ss. 145-169. ".....Marmara ve Ege denizleri pek zor sular sayılmazken Karadeniz daha İlkçağda son derece tehlikeli olarak biliniyordu: Karadeniz'deki bildiğimiz gemi kazalarının çoğu kötü hava koşullarından olduğu kadar bu denizin yeterince tanınmamasından da kaynaklanmaktaydı." bkz: Müller-Wiener. age. s. 56.

11. Ülker, Necmi, İzmir Şehri Tarihi. I. İzmir. 1994, s. 44-45 Kasaba, Reşat "İzmir" Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri. İst. 1994, ss. 8-11.

Özellikle XVIII. Yüzyılda Erzurum gümrüğüne İran yönünde gelen mallardan sağlanan gelirlere baktığımızda; 1722 yılında yaklaşık 25.000 kuruş olan gümrük gelirleri, 1770 yılında 2500 kuruşa ve nihayet 1790 yılında ise 756 kuruşa kadar düşmüştür.¹² İran'dan gelen mallardan sağlanan gelirlerin bu düşüşü yukarıdaki sebeplerle açıklanacağı gibi, İran haricinde, Bengal ipeğinin dünya pazarlarına hakim olması, Ortadoğu'da Suriye ve Kıbrıs gibi ipek üretim merkezlerinin ortaya çıkması ve İtalya'da ipek üretiminin yaygınlaşmasıyla da açıklanabilir. Ayrıca XVIII. yüzyılın sonlarına doğru dünya pazarlarında ipeğin yerini pamuklu ve yünlü kumaşların alması ipek ticaretinin önemini azaltmıştır. Kısacası, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı-İran ticaretinin önemini kaybettiğini söyleyebiliriz. Osmanlı belgeleri üzerinde yapmış olduğumuz çalışmamız yukarıdaki bilgileri doğrular niteliktedir. Zira bu dönemde Trabzon ve çevresinden Rumeli taraflarına kaçak olarak bakır, gümüş ve şap götürülmüş karşılığında hububat, çeşitli dokumalar ve tuz alınarak dönülmüştür. Trabzon limanında ticareti yapılan emtia arasında ipekli dokumalara rastlanılmamıştır.

Bu durum XVIII. yüzyılda, İran ticaretinin Trabzon limanı için önemli olmadığını ortaya koymaktadır.¹³ Oysa aynı dönemde, XVIII. yüzyılda, Osmanlı devletinin Akdeniz'deki limanları Selanik, İzmir ve İskenderiye Avrupalı tüccarların özellikle Fransızların ve İngilizlerin, hammadde ihtiyacını karşılamak amacıyla yoğun ticari ilişkilerde buldukları yerlerdir. Dış pazarlara yönelik pamuk, tütün, ipek, mısır ve yün üretimi artmış, Selanik, İzmir ve İskenderiye Osmanlı devletinin önemli ihraç merkezleri olarak gelişmişlerdi.¹⁴ Osmanlı devletinin Akdeniz kesimindeki bu ticari gelişmeye karşın Karadeniz ticareti, dolayısıyla Trabzon ticareti, daha

12. Erim, Neşe, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti" V. Milletler Arası Sosy. ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Ankara 1990, s. 572.

13. Aygün, Necmettin, Trabzon Gümrüğü (1750-1800). (Gazi Üniv. Sosy. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1997, s. 128-151

14. Panzac, Daniel "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire in the 18 th Century" International Journal of Middle East Studies, 24 Cambridge 1992, pp.189-206. bkz: Davis, Ralph. "English Imports from the Middle East 1580-1780" Studies in the Economic History of the Middle East. London 1978, pp. 193-206.

çok Trabzon'un ve başkent İstanbul'un günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak devam etmiştir.

Karadeniz'in yabancılara yasaklanmış "kapalı deniz" statüsü 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1783 tarihinde Kırım'ın Rusya'nın eline geçmesiyle bozulmuştur. Rusya'nın Karadeniz'de artan statüsünü sarsmak amacıyla Osmanlı devleti bu denizi bütün devletlere açma gereği hissetmiştir. Bu amaçla 1799'da İngiltere'ye, 1802'de Fransa'ya ve takip eden yıllarda diğer Avrupa devletlerine Karadeniz'de ticaret yapma hakkı tanınmıştır. Karadeniz ticareti 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasıyla hareketlenmeye başlamıştır.¹⁵ Bununla birlikte, Osmanlı yönetimi İstanbul'un zahire ihtiyacı ve ordunun ihtiyaç duyduğu malzemelerin azalacağı endişesiyle ve biraz da isteksiz oluşu nedeniyle Avrupa devletlerinin Karadeniz'e giriş ve çıkışlarında sürekli sorun çıkararak bu devletleri yıldırıma çalışmıştır.¹⁶ 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından Osmanlı-Rus savaşının yeniden başladığı 1787 senesine kadar, Rus tüccarlar Karadeniz'de oldukça aktif duruma gelmişlerdi. Gemi ve gemici ihtiyaçlarını Ege ve çevresindeki adalardaki Rumlardan sağlamışlardır.¹⁷ XV. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da Kefe ve civarına Orta-Kuzey Anadolu'dan, Kastamonu, Tokat ve Trabzon'dan pamuklu kumaşların ihracatı söz konusudur.¹⁸ 1830'lu yıllarda İngilizlerin İran ipeğini daha ucuza ve daha kısa yoldan elde etmek istemesi üzerine Trabzon li-

15. İnalcık, "İmtiyâzât", p.1186.

16. Özellikle uzun savaşlar döneminde(1787/88,1791/92,1806/12,1828/29) ve Rum isyanı esnasında, Osmanlı devleti Karadeniz'i tüm devletlere kapalı tutabilmiştir. bkz:Beydilli,Kemal."Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve "Miri Ticaret" Teşebbüsü". Belleten. CLV. Ankara. 1991. s.748/49.

17. Rus tüccarlar çoğunlukla adalar ve Ege denizi kıyılarından yiyecek maddeleri,pamuk,pamuk ipliği,ipekli kumaşlar ile çuka götürmekte,Rusya'dan dönüşlerinde ise havyar,peynir,tuzlu et,kuru balık,çay,hububat,demir,halat,kirpas,çuka,kürk,balmumu ve yelken bezi getirmekteydiler.bkz:Bostan,İdris."Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)". Belleten.C.LIX. Ankara1995. s.370-374

18. İnalcık,Halil."Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere" Osmanlı İmparatorluğu / Makaleler. İst.1993. s.299-303

manındaki iktisadi faaliyetler yeniden canlı bir döneme girmiştir.¹⁹ Trabzon limanı ticari faaliyetlerin yanı sıra Osmanlı-Safevi savaşları döneminde Tuna limanlarından gönderilen büyük miktarda hububatın savaş alanına gönderilmesinde²⁰, Erzurum, Kars ve Van gibi kalelere İstanbul'dan gönderilen cephanenin nakledilmesinde, Doğu Anadolu'dan Kırım ve Balkanlara asker nakledilmesinde köprü görevi görmüştür.²¹ Bu çalışmada, Trabzon gümrüğünün idari yapısı, gümrük mültezimleri, mültezimlerin birbirleriyle olan ortaklıkları, gümrük gelir ve giderleri ve gümrükteki kanuna aykırı faaliyetler eldeki belgelere göre değerlendirilecektir.

GÜMRÜK MUKATAASININ İDARİ TEŞKİLATI VE MÜLTEZİMLER

Trabzon gümrüğü XVIII. yüzyılın başlarında İstanbul gümrüğü tarafından idare edilmekte olup, yıllık (mal) 700.000 akçeyi hazineye ödemek koşuluyla 1701 yılında Mustafa Ağa'ya iltizam olunmuştur.²² 1702 yılında ise idari açıdan Trabzon gümrüğü İstanbul gümrüğüne bağlı olmayıp, Trabzon iskelesi gümrüğü, ihtisâb²³, dellâliye ve şem'hâne gelirleriyle birlikte bir mukataa ol-

19. Issawi, Charles. "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route" *International Journal of Middle East Studies*. Cambridge, 1970. pp. 18-19. Böylece Trabzon-Erzurum-Tebriz yoluyla İngiliz mamül malları kolayca Osmanlı devletinin doğu bölgelerine ve Kuzey İran'a ulaşacak. İngiliz sanayisinin hammadde ihtiyacı da karşılanacaktı. 1812'de Sir Gore Quseley: "eğer İran ipeği Bushire yerine Trabzon'dan gemilere yüklenirse kara yoluyla yapılan ipeğin taşıma maliyeti %2.5 den %1'e düşeceğini" belirtmekteydi. 1820'de İngiliz maslahatgüzarı Henry Willock bir muhtırasında: "hem Osmanlı devletinin doğu eyaletlerindeki ve hem de Kuzey İran'daki ticarete açılmak için acilen Trabzon ile İngiltere arasında direkt ilişkiler kurulmasını" yazıyordu. Benzer gelişmeler için bkz: Turgay, A. Üner. "Ottoman British Trade Through Southeastern Black sea Ports During the Nineteenth Century" *Economie et societés dans l'empire ottoman*. İçinde. Paris 1983 .pp.297-315.

20. İnalçık, "Classical Age...." p. 133.

21. Trabzon Şer'iyye Sicilleri, No: 1929. s.81b. Bundan Sonra: TŞS: 1929; 81b. 1923; 71, 1933; 70, 1946: 29.

22. TŞS: 1866: 68

23. İhtisâb sisteminin işleyişi ve Muhtesib'in görevlerinin kısa bir değerlendirmesi için bkz: Kazıcı, Ziya, "Osmanlılarda İhtisâb." Osmanlı. Yeni Türkiye Yayınları. CIII. Ankara. 1999. ss.113-122.

duğu ve 800.000 akçeye iltizama²⁴ verildiği anlaşılmaktadır.²⁵ XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Trabzon gümrük mukataası Trabzon iskelesi gümrüğü, ihtisâb, dellâliye ve şem`hâne gelirleriyle birlikte mültezimlere ihale edilmekteydi.²⁶ Gümrük mukataasının her yıl ödemek zorunda olduğu giderleri arasında: Trabzon ve Sohum kalesi içerisinde var olan camilerin her türlü giderlerinin karşılanması, Trabzon kalesindeki beşlüyan askerinin aylıkları, Sohum kalesi muhafızlarının aylıkları ve gümrükteki vazifelerin giderleri yer almaktaydı.²⁷ Mukataanın işletme hakkını alan mültezim, mukataa gelirlerinden yukarıdaki muayyen ödemeleri yaptıktan sonra geri kalan miktarı Osmanlı hazinesine taksitler halinde göndermekteydi.²⁸ Gümrük mukataasına bağlı yukarıda belirttiğimiz

24. Taşradaki hizmetler ve görevlerin yerine getirilmesi için oluşturulan yöneticiler topluluğunun maddi gereksinimleri, başlıca iki yolla karşılanırdı. Bunlardan ilki, tımar tevcih yöntemi, ikincisi de iltizam yöntemi idi. İltizam sistemiyle, vergilerin nakden alınması veya nakde çevrilerek merkezi bir hazineye aktarmak ve buradan da görevlilere veya yapılacak olan devlet hizmetlerine aktarmak amaçlanmıştır. bkz:Genç,Mehmet." Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" Türk İktisat Tarihi Semineri. Ankara.1975. s.232. "Gümrük" bir ülkeye giren ve ülke kanunlarının tanıdığı istisnalar dışında kalan ve her çeşit eşyadan sınırları geçerken alınan vergidir. bkz:Süleyman Sudi. Defder-i Müktesid (Haz:Mehmet Ali Ünal). Isparta 1996. s.188-192. "... Denizden gelip karaya çıkarılan veya karadan gelip gemiye yüklenerek giden mal hemen her yerde gümrük vergisine tabi tutuluyordu. Ticari faaliyetleri yoğun olan ve kolayca yükleme yapılabilecek tüm kıyı bölgeleri Osmanlı devleti tarafından tespit edilerek buralarda birer gümrük merkezi oluşturulurdu. Bu açıdan bakıldığında İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Belgrat, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam ve Bağdat gibi liman ve şehirler nüfus ve ticaret hacmi itibarı ile gümrük merkezlerinin başında gelmekteydi."Kütükoğlu,Mübahat. Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838). Ankara.1974. s.63. Vergilerin ihale yöntemiyle toplanması (tax-farming) İslamiyet'in ilk günlerinden yakın bir zamana kadar tüm İslam dünyasında yaygındı. Bu kurum Mısır'da ortaçağ döneminde"daman" ve " kabala".Hint-Moğol imparatorluğunda" icare", Osmanlı'da da" iltizam" olarak bilinmekteydi. bkz: Çizakça, Murat. İş Ortaklıkları Tarihi. Tarih Vakfı Yurt Yay. İst.1999. s.120. Savaş teknolojisindeki değişiklikler nedeniyle merkezde daha büyük ve daimi ordular oluşturma gereği ortaya çıkınca,tımar düzeni hem askeri hem de mali önemini yitirmeye başladı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru devlet,tımar düzenini terk ederek iltizama geçmeye başlamıştır. bkz:Pamuk,Şevket. Paranın Tarihi. TVYY. İst. 1999, s.94

25. TŞS: 1866: 78b

26. TŞS: 1917: 12

27. BA.MAD: 10243: 109

28. Mültezim / âmil / tax-farmer ;bir girişimciydi,dolayısıyla riske girmek zorundaydı. Söz konusu yetki, en yüksek fiyatı teklif eden kimseye veriliyor ve bu işlem bir müzayede sonunda gerçekleşiyordu. Mültezim, müzayede fiyatı ile işletme giderlerinin toplamına eşit olan toplam giderlerinden fazla bir gelir elde etmeyi başarırsa kâr elde edi-

gelir-gider kalemleri yüzyılın sonuna kadar aynı kalmıştır. Trabzon gümrük mukataasının gelir-gider kalemleri şunlardır: Gelirler: a-Trabzon iskelesi ve ona bağlı olan iskelelerin gümrük gelirleri, b-Şehir ihtisâblığı gelirleri, c-Şem`hâne gelirleri, d-Dellâliye gelirleri, e-Kantarcılık gelirleri. Giderler: a-Trabzon ve Sohum kaleleri içerisindeki tüm camilerin giderleri (imam hatip, hizmetçi, hasır, mum yağ vb), b-Trabzon kalesi beşlüyan askerinin aylıklar, c-Sohum kalesi muhafızlarının aylıkları, d-Gümrükteki vazifelilerin(katip vb) giderleri.

Gümrük içerisinde pek çok görevli olup bunlar içerisinde en önemlisi "gümrük emini" idi. Gümrük emînleri, gümrükten geçen malların gümrük vergisini almakla mükellef oldukları gibi, tüccarların her türlü kaçakçılık faaliyetlerine engel olmakla yükümlüydüler. Gümrükteki diğer bir görevli, muayene edilen ve vergisi alınan eşyanın defterlere kayıt edilmesi gibi işleri yürüten "katip" idi. Ticari faaliyetlerin arttığı dönemlerde bunların sayısı ikiye çıkabilmekteydi.²⁹ Gümrükteki güvenlik işlerinden sorumlu "Kolcu" ya da "zâbitân"³⁰, malları tartan "Kantârî"³¹, taşıma işlerinden sorumlu bir "hammalbaşı"³², liman ve çevresine gelen yükleri nakletme işleriyle meşgul "kayıkçılar kedhüdâsı",³³ ve gümrüğe gelen emtia ve eşyanın depolanmasıyla meşgul olan "ambar emîni",³⁴ gümrüğün diğer önemli görevlileri olarak faaliyet göstermektedirler.

Trabzon gümrüğü;Trabzon merkezindeki irili-ufaklı bir çok iskele ile bu günkü idari yapıda, Giresun'un ilçeleri olan Espiye, Tirebolu ve Görele, Trabzon'un ilçeleri olan Vakfikebir ve Sürmene

yor,yoksa zarar ediyordu. Taahhüt ettiği meblağı devlete ödeyemeyen mültezimin mülküne el konuyor ya da tutuklanıyordu. bkz:Çizakça, age. s124. İncelediğimiz dönemde Trabzon gümrük mültezimleri ile malikâneciler ve devlet arasında böyle bir uygulamaya rastlanılmamıştır.

29. TŞS: 1925: 67

30. TŞS: 1945: 37

31. TŞS: 1917: 9

32. TŞS: 1919: 16

33. TŞS: 1948: 42

34. BA. Cevdet-Maliye: 8336

iskelelerini içine almakta olup³⁵, bu iskelelere karadan ve denizden gelen her türlü emtia ve eşya Trabzon gümrüğü tarafından vergilendirilmekteydi. Of ve Rize iskelelerinin ise, Trabzon gümrük mukataasına bağlı bulunmadığı anlaşılmaktadır.³⁶

Osmanlı devleti, mukataaları üzerlerine alan mültezimlerden daha fazla gelir sağlamayı düşünerek mukataaların bir veya üç senelik süreler içerisinde değil de, daha uzun süreler içerisinde, hatta kaydıhayat koşuluyla, askeri sınıf mensuplarına hayatta buldukları müddetçe iltizama verilmesini uygun görmesi sonucu "Malikâne Mutasarrıfı" dediğimiz sınıf ortaya çıkmıştır. Böylece devletin açık artırmayı kazananlardan daha fazla miktarda peşin para (Muaccele) alması mümkün olmaktadır. Malikâne mutasarrıfı ihaleyi alırken ödediği muaccelenin yanı sıra her yıl "mal" adı verilen ödemelerini de yapmayı taahhüt etmekteydi. Muaccelenin miktarı tarafların kıyasıya rekabet ettiği müzayedelerde belirlenirken, yıllık ödemenin(mal) miktarını devlet belirlemektedir. 1695 yılından sonra malikâne sistemi devlet içerisinde uygulanmaya başlanmıştır.³⁷

Trabzon gümrük mukataası XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 1768 yılına kadar her yıl 848.000 akçeyi hazineye ödemek koşuluyla Hacı Hüseyin Ağa'nın malikânesi olmuştur. 1768 yı-

35. TŞS: 1866: 67 b, 1923: 74, 1919: 36b. Doğal bir liman olan Akçaabat iskelesinin Trabzon gümrük mukataasına bağlı olmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen XVI. Yüzyılda olduğu gibi, bu iskelenin gelirleri Trabzon'daki Hatuniye Vakfı'na gitmekteydi; bkz: Jennings, Ronald C., "The Pious Foundation of İmaret-i Hatuniye in Trabzon; 1565-1640." X. Türk Tarih Kongresi/Bildiriler, C.IV .TTKB. Ankara 1993, s.1574.

36. BA. MAD: 10223: 92, 10243: 109. Faroohi, Suraiya, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, TVYY. İst. 1994 s. 131.

37. Genç, "Malikâne..." , s. 236-241. Muaccele, devlet tarafından belirlenen miktarın altında olamazdı. Devlet bu asgari değeri, vergi kaynağının tahmini yıllık ortalama kârının iki ila on katı arasında kalacak şekilde belirliyordu. Hesaplanan bu asgari değerler, İstanbul'daki baş defdarlığın kapısına asılarak herkese duyurulurdu. Adaylar daha sonra, ödemeyi kabul ettikleri muaccele miktarlarını kaydettiriyor, devletin belirlemiş olduğu asgari değer üzerine çıkan teklifler veriyorlardı. Doğal olarak, en yüksek teklifi veren kişi söz konusu vergi kaynağına/ mukataaya ömür boyu sahip oluyordu. Malikâneci adı verilen bu kişiye, mukataa üzerindeki haklarını tescil eden bir berat veriliyordu. Bu beratla, malikânecinin uyması gereken temel kurallar yer almaktaydı. bkz: Çizakça. age. s.141

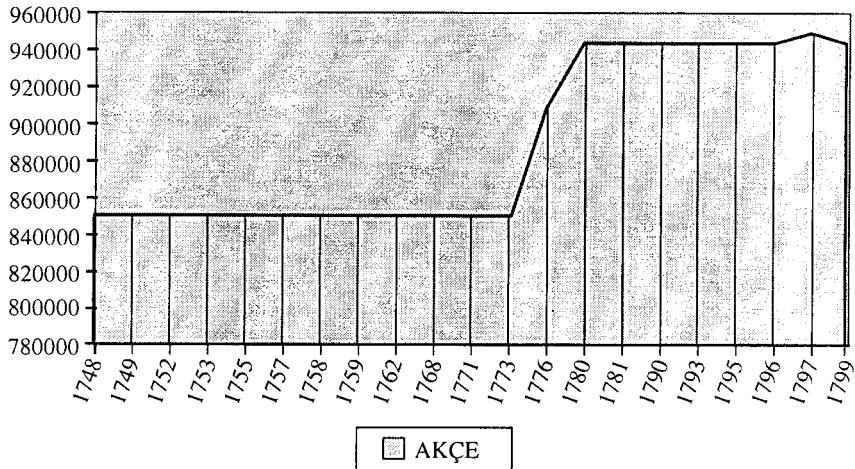
TABLO I: TRABZON GÜMRÜK MUKATAAASI MALİKNE MUTASARRIFLARI VE MUKATAANIN YILLIK DEĞERLERİ 1748-1799 (AKÇE)

Tarih Hicri/Miladi	Malikâne Mutasarrıfı	Mukataanın Yıllık Değeri	Kaynak:
1161/1748	Hacı Hüseyin Ağa	848.000	1917.s.12
1163/1749	"	"	1917.s.8.
1166/1752	"	"	(1)
1167/1753	"	"	1920.s.77b
1169/1755	"	848.000	1921.s.44b
1171/1757	"	"	1923.s.20b
1172/1758	"	"	1923.s.20b
1173/1759	"	"	1923.s.20b
1176/1762	"	"	1926.s.51b
	Müderrişîn-i Kirâm		
	Mahmud Efendi	848.000	1930.s.41
1182/1768	"	"	1931.s.95b
1185/1771	"	"	1932.s.13
1187/1773	"	"	
1190/1776	"	918.000	1933.s.79b
1194/1780	"	946.485	(2)
1196/1781	"	"	1936.s.92b
1205/1790	"	"	1940.s.70
1208/1793	"	"	1944.s.57
	Cânib-i Hazîne-i		
	İrâd-ı Cedîd	946.485	1945.s.43b
1210/1795	"	"	1945.s.52
1211/1796	"	950.485	1946.s.31b
1212/1797	"	946.485	(3)
1214/1799	"	946.485	

1- BA, Cevd-Mal. No: 19991

2- BA.MAD, No: 10223.s.92

3- BA.MAD,No: 10243,s.109

GRAFİK I: TRABZON GÜMRÜK MUKATAAASININ YILLIK DEĞERLERİ

İnandan 1793 yılına kadar ise malikâne mutasarrıfı olarak Mahmud Efendi, yıllık ortalama 946.000 akçeyi hazineye ödemek koşuluyla, Trabzon gümrük mukataasını elinde tutmuştur. Trabzon gümrük mukataasının yüzyılın sonuna kadar aynı ailenin üzerinde kaldığı anlaşılmaktadır (tablo I). 1790 tarihli bir vesika: malikâne sahibinin, mukataasını iltizama vermesi ile ilgili mahkeme zaptının sonundaki imza yerine geçen isimden, mukataanın 1768 yılından itibaren Hacı Hüseyin Ağa'nın oğlu tarafından işletildiğini göstermektedir.³⁸ Tablo I ve grafik I'e bakıldığı zaman, Malikâne mutasarrıfının XVIII. yüzyılın ikinci yarısında her yıl devlete ödemek zorunda olduğu (mal) miktarın pek fazla değişmediği görülmektedir. 1748 yılında hazineye 848.000 akçe veren malikâne mutasarrıfı 1773 yılına kadar aynı miktarı vermiş, 1776 yılından itibaren bu miktar biraz artırılmış ve yüzyıl sonuna kadar ortalama 946.000 akçe hazineye teslim edilmiştir. "Mal" adı verilen yıllık ödemelerin yarım yüzyılda pek fazla değişmemesinin sebebi, mukataa ihale edilirken malikâne mutasarrıflarının ödemiş oldukları yüklü miktardaki "Muaccele" adı verilen peşin paradan kaynaklanmaktaydı (muaccele, malikânecinin bir tür kefilisi olarak görebiliriz. Çünkü; malikâneci, "mal" adı verilen yıllık ödemelerini yapmadığı zaman, muaccesini ve mukataasını kaybedebiliyordu). Bu yüklü miktardaki peşinat sayesinde devlet, hazinesindeki açıkları kapamayı ummaktaydı. Bu nedenle her yıl ödenmekte olan "mal" adı verilen miktarın değişmesine devlet pek müdahale etmemekteydi. Çünkü, devlet bu sistem ile, askeriyesine yapması gereken zorunlu ödemeleri garanti altına almış oluyordu.

Gümrüğü kaydıhayat koşuluyla üzerlerine alan çoğunlukla askeri sınıftan olan malikâne mutasarrıfları / ana-mültezimler, gümrüğün işletme hakkını alt-mültezimlere (sub-tax-farmers), ihale etmekteydiler. Dolayısıyla, mukataa birbirleriyle ilişkili pek çok

38. (Hüseyin Ağa-zâde Mahmud), bkz: TŞS:1940: 70; Malikâne sistemini ayrıntılı olarak inceleyen Mehmet Genç'in belirttiği gibi, bir malikâne sahibinin ölümünden sonra varisleri, açık arttırma sonucunda ortaya çıkan en yüksek bedeli vermeyi kabul ederek malikâneyi aile içinde tutarak kuşakta kuşağa aktarabilmekteydiler. bkz: Genç, agm, s.235.

ihaleye sahne olmaktadır.³⁹ Bu noktadan bakıldığı zaman malikânegileri devletle mültezim arasına girmiş, vergi kaynağının himayesinin yüklenen ve bunun karşılığında gelirden belirli oranda hisse alan bir kadro olarak düşünmek mümkündür. Mesela, 1759 tarihli bir mahkeme kaydına göre, Hacı Hüseyin Ağa malikâne mutasarrıfı olarak Trabzon gümrük mukataasını, 59.200 kuruş / 7.104.000 akçe peşin para (muaccele) ve yıllık 848.000 akçeyi hazineye ödemek koşuluyla (mal), işletmekteydi.⁴⁰ Aynı yıl içerisinde malikâne mutasarrıfı gümrük mukataasını 26.500 kuruşa yani 3.180.000 akçeye, gayri ez-mâlî ve kalemiyye ve sâ'ir, iltizama vermiştir (Tablo II). Gümrük mukataasını 7.104.000 akçeye üzerine alan malikâne sahibinin bu işten, yıllık olarak, yaklaşık 2.486.400 akçe kâr sağladığını söyleyebiliriz.⁴¹ Diğer yıllara ait gümrük mukataasının muaccele miktarlarını tespit edemediğimizden XVIII. yüzyılın ikinci yarısında malikâne sahiplerinin kâr değişim oranlarını izleme imkanına sahip değiliz. Gerçi, tablo I'e bakıldığında, XVIII. Yüzyılın II. yarısında mukataanın iki kez el değiştirdiği görülür. Dolayısıyla, bilinmeyen tek bir ihalenin muaccesinin yokluğu söz konusudur.

Bilindiği gibi, malikâne sistemi 1683-1699 savaşına ve büyük ölçüde artan gelir ihtiyacına bir çözüm olarak ortaya çıkmıştı. 1768-

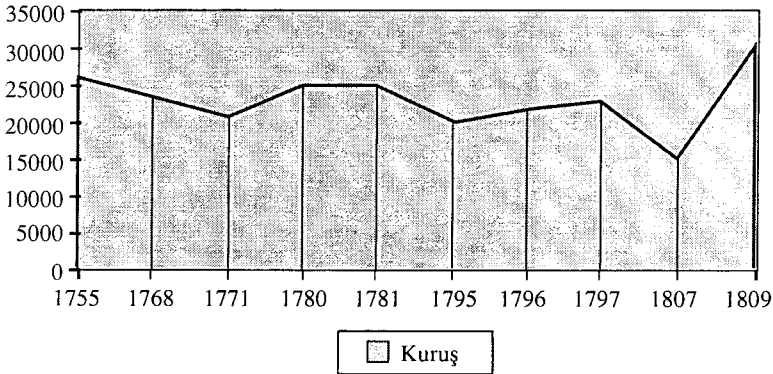
39. Devletin malikâne sistemine geçmek istemesinin bir nedeni de, mültezimin vergi kaynağını aşırı ölçüde sömürmesini engellemektir. Fakat, malikâne sistemiyle bu başarılammış, taşradaki mültezimler malikâne mukataalarını işleterek giderek söz sahibi olmuşlar ve daha da zenginleşmişlerdir. Mukataayı devletten alan malikânegi, bu mukataayı tekrar ihale ile başka bir mültezime satmaktaydı. Bu mültezim genelde Trabzon kökenlidir, mukataayı alan mültezim, ihtisâb, dellâliye, şem`hâne ve kantarcılık gibi bağlı kelimeleri ayrıca ihaleye vermektedir. Bu ihalelerde kimlerin etkin olduğu açık olmamakla beraber, Trabzon Şer'iyye Sicillerindeki ihale kayıtlarının sonunda Trabzon kökenli olan yerel mültezim ile iskele gümrük emininin isimlerinin bulunması mukataada esas etkin olanın malikânegi değil de, yerel mültezimin olduğu rahatlıkla gösterir. Bu durum, taşradaki a'yânın filizlenmesinde iltizam sisteminin ne denli önemli olduğunu açıklar: Şatırzâde ve Kalıcı-zâde gibi nüfuzlu ailelerin devletin bazı vergi birimleriyle olan bağlantıları için bkz: Aygün. Agt, s.151-154.

40. TŞS: 1924: 31b-3

41. Mukataalardaki kâr hesaplamalarının yöntemi için bkz: Genç, "Malikâne", ss.252-255.; Genç, Mehmet, "A study of the feasibility of using eighteenth-century Ottoman financial records as an indicator of economic activity" The Ottoman Empire and The World-Economy, Cambridge 1987, pp.350-363

TABLO II : TRABZON GÜMRÜK MUKATAAASI MÜLTEZİMLERİ VE MUKATAANIN İHALE BEDELLERİ 1749-1800 (KURUŞ)

Tarih Hicri/Miladi	Mültezim	Gümrük İhale Bedeli	Kaynak: TSS
1163/1749	Hacı Mahmud Ağa ve İsmail Efendi	-	1917.s.8b
1168/1754	Seyyid Ali Ağa ve diğer Ali Ağa	-	1920.s.105
1169/1755	"	26.500	1921..s.55
1171/1757	Mühürdar Mustafa Efendi ve Karakulak Hacı		
1173/1759	Mustafa Ağa	-	1923.s.20b
1174/1760	Hacı Hasan Ağa	-	1924.s.30b
1175/1761	Seyyid Mehmed ve Ömerzade Hacı İsmail Ağa	-	1925.s.59b
1176/1762	Mehmed Ağa	-	1926.s.51b
1182/1768	Hafız Hacı Ahmed Efendi, Hacı Süleyman Ağa ve Şatırzade Ömer Ağa	23.500	1929.s.66
1185/1771	Şatırzade İbrahim Ağa, Hafız Hacı Ahmed Efendi ve Hacı Süleyman Ağa	20.000	1931..s.95b
1187/1773	Şatırzade İbrahim Ağa ve Hacı Ahmed Ağa	-	1932.s.13.
1195/1780	Hazinedar Süleyman Ağa ve Hacı İsmail Ağa	25.000	1936.s.61b
1196/1781	"	25.000	1936.s.92b
1205/1790	Şatırzade Mehmed Emin Efendi ve Hacı Osman Ağa (Ermancın)	-	1940.s.70
1210/1795	İsmail	18.977	1945.s.43b
1211/1796	Hasan ve Hacı Mustafa	20.951,5	1945.s.52
1212/1797	Seyyid Osman	20.451.5	1946.s.13b
1222/1807	Kalcızade Osman Ağa	32.500	Cevd-Mal.. 22123
1222/1807	"	15.000	"
1224/1809	Şatırzade Mehmed Şakir	30.000	Cevd.Mal.. 22123

GRAFİK II: TRABZON GÜMRÜK MUKATAAASI MÜLTEZİM İHALE BEDELLERİ (1755-1809)

1774 Osmanlı-Rus savaşının yarattığı benzer koşullar altında ise "Esham" sistemi ortaya çıkmıştır.1793'ten sonra alınan bir kararla,yıllık kâr/faizi on kiseyi* aşan malikâne mukataaları, sahipleri ölünce,tekrar satışa sunulmayacak ve yeniden devletin eline geçerek " irâd-ı cedid" hazinesi tarafından işletilecekti. Tablo I'e baktığımızda gümrük mukataasının 1795 yılında, 946.485 akçe yıllık değeri ile, irâd-ı cedid hazinesi tarafından işletildiği görülür. Bu sistem yüzyılın sonuna kadar aynı kalmıştır. Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan ihtisâb, dellâliye ve şem`hâne gelirleri, Trabzon iskelesi gümrüğü gelirleriyle birlikte mültezimlere ihale edilmekteydi; gümrük mukataası XVIII. yüzyılın ikinci yarısında genellikle bir veya üç yıllık süreler içinde mültezimlere ihale edilmekte olup, yüzyılın ikinci yarısında mukataanın iltizam miktarı ortalama 25.000 kuruş / 3. 000. 000 akçe seviyesinde idi.⁴² Yüzyılın

*Kise/Kese deymi akçe için kullanılmaktaydı:Kese-i Rumi 50.000 akçeye,Kese-i Mısri ise 60.000 akçeye eşit kabul ediliyordu.bkz:Pamuk,age,s105.

42. Açık artırma sonucunda mukataayı vergilendirme hakkını elde eden malikâneci, mukataanın işletmesini yerel mültezimlere ihale etmekteydi. Bir örnek [TŞS:1931:95b | : Vech-i tahrîr hurûf budur ki:

Trabzon gümrüğü ve tevâbi`î mukâta`asının bin yüz seksen beş sene-i Muharremü'l-harâmî guresinden Zi'l-hiccesi gâyetine gelince bir sene-i kâmile zabt u rabt itmek üzere tâlibîn ve râgibîn olan **Şatır-zâde İbrahim Ağa ve Hafız el-Hâc Ahmet Efendi ve el-Hâc Süleyman Ağa**'ya sene-i merkûmede tarafımızdan iltizâm olunup ve anlar dahî iltizâmî `ale'l- iştirâk kabul eylediklerinden nâşî mukâta`a-i mezkûre sene-i mezbûreye mahsûb bedel-i iltizâmî olan yirmi bin kuruştan yalnız yedi bin beş yüz kuruş ber-vech-i peşm tamâmen edâ u teslîm idüp bâki iktizâ iden on iki bin beş yüz kuruşun dört bin iki yüz elli kuruşunu ber-mu` tâd-ı kadîm vakt ü zamanıyla ol tarafda Sohum ocaklığı ve sâ'ir ashâb-ı vezâ'ife teslîm ve teslîmî hâvî ahz olunan senedâtı tarafımıza edâ olmak üzere mukâvele...kusûr kalan sekiz bin iki yüz elli kuruşu dokuz ay zarfında üç taksit ile ceste ceste tamâmen edâ u teslîm eylemek ve sene hitâmında zarara du`â olmamak şartıyla birbirlerine kefil-i bi'l-cümle olmalarıyla memhûr deyn-i temessüğü tahrîr ve yedlerinden ahz olunmağla tarafımızdan işbu zabt temessüğü tahrîr ve yedlerine i` tâ olunmuştur. Gerrektir ki ber- vech-i mâlikâne mutasarrıfı olduğumuz Trabzon ve tevâbi`î gümrüğü mukâta`ası işbu bin yüz seksen beş Muharreminden Zi'l-hiccesi gâyetine gelince merkûmuna der-uhde ve iltizâm olunup bir sene-i kâmilede mukâta`a-i mezbûrun ber-vech-i mu` tâd `â'idât ve rüsûmâtın ve menâfi`-i müteveccihâtın mâ- takdîmden bertî mukâta`a-i mezbûre mültezim olanlar ne vechile zabt u rabt ve ahz u kabz idegelmişlerise merkûmun dahî ol vechile mukâta`a-i mezkûrenin rüsûmât ve `â'idâtın ol vechile zabt u rabt ve ahz u kabz eyleyüp **bir sene-i kâmile tarafımızdan ve taraf-ı âhardan bir kimesne dahl [u] ta`arruz eylemeyüp keyfe- mâ- yeşâ`....mutasarrıf olmalarıçün** işbu zabt temessüğü tahrîr olunup yedlerine virildi. Tahrîren fî gurre-i M | uharrem | sene | | 185.....**Mahmud an Müderrisîn-i Kirâm Mutasarrıf-ı Mâlikâne-i Gümrük-i Trabzon.**

sonlarına doğru Karadeniz ve çevresindeki savaşlar nedeniyle gümrük gelirlerinin düştüğü görülmektedir (grafik II). Gümrük mukataasını üzerine alan mültezimlerin gümrüğe bağlı olan ihtisâb, dellâliye ve kantarcılık gibi hizmetleri başka başka mültezimlere, alt-mültezimlere, ihale ederek işlettikleri görülmektedir. Malikâne mutasarrıflarının ise mültezimlerinin bu yetkilerine pek karışmadığı Osmanlı kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu durum malikâne sahiplerinin daha çok başkent İstanbul'da yaşamalarıyla açıklanmaktadır.⁴³ Gümrük mukataasına bağlı olan ihtisâb ve dellâliye ihale miktarlarının pek önemli olmadığı görülmektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ihtisâb gelirleri ortalama 450 kuruşa / 54.000 akçeye dellâliye gelirleri ise 11 kuruşa / 1.320 akçeye mültezimlere ihale edilmekteydi.⁴⁴ Oysa, aynı yüzyılda gümrük mukataası yıllık, ortalama, 25.000 kuruşa / 3.000.000 akçeye ihale edilmekteydi. Bu miktar üzerinden yukarıda belirtilen ihale miktarları ve birtakım önemsiz gelirleri çıkardığımızda Trabzon iskelesi gümrüğünün yıllık değeri ortaya çıkar.⁴⁵ İhale miktarları üzerinden yapmış olduğumuz bu değerlendirmeden, Trabzon iskelesinin hem mukataa ve hem de şehir açısından ne denli önemli olduğu görülür. Trabzon gümrük mukataasına bağlı olan şem`hâne (mum imalâthânesi) ihaleleri ile ilgili belgelere kullanmış olduğumuz maliye defterlerinde ve şer`iyye sicillerinde rastlanılmamıştır. Dolayısıyla Trabzon'daki mum imalâtı gelirleriyle ilgili kayıtlar araştırılmaya muhtaçtır. Grafik I'e ve Tablo III'e bakıldığında devletin, malikâne sistemini terk ederek esham sistemine geçmek istemesinin nedenleri anlaşılır. Zira, maliye terminolojisinde "mal" adı verilen miktarların, sis-

43. Genç, "malikâne", s. 243

44. Aygün, agt, ss. 89-92.

45. Bir, şehir ihtisâblığı ihalesi [TŞS:1931:97] : Bâ'is-i tahrîr-i tezkire budur ki : İşbu bin yüz seksen altı senesine mahsûben Trabzon gümrüğü mukâta'ası ve tevâbî`uhde-`i iltizâmımızda olmağla mukâta`a-i mezbûr mülhekâtından nefis-i şehir ihtisâblığı işbu dârende-`i tezkire meveddetlü Çubukçu-zâde Mustafa Ağa iltizâmına tâlib olup sene-`i sâbıkı üzere yalnız iki yüz elli kuruşa der`uhde ve kabul ve bedel-i iltizâmı olan meblâğ-ı mezkûra temessük virüp vaktiyle tarafımıza tamâmen ve kâmilan edâ u teslîm eylemek şartıyla gerektir ki mûmâ-ileyh varup nefis-i şehir ihtisâblığını sene-`i mezbûrun Muharremi guresinden Zi'l-hiccesi gâyetine değin zabt u rabt idüp ber-vech-i mu`tâd-ı kadîm olageldiği minvâl üzere resm-i ihtisâbın cem` u tahsil ve âhardan hiçbir fert mâni` ve mezâhim olmamak için zabt u rabt tezkiresi tahrîr ve mûmâ-ileyh yedine i`tâ olındı. [fî] gurre-i M[uharrem] sene 1186. İbrahim Şatır-zâde, Gümrük-i Trabzon.

TABLO III: TRABZON GÜMRÜK MUKATAASI MALİKNE VE İLTİZAM BEDELLERİNİN YILLARA GÖRE DEĞİŞİMİ (AKÇE)

Tarih	Malikâne Olarak	Bir Öncekine Göre Artış %	İlk Değere Göre Artış %	İlk Değere Göre Artış %	Bir Öncekine Göre Artış %	İltizam Olarak
1161/1748	848.000					-
1169/1755	848.000					3.180.000
1182/1768	848.000			-11.33	-11.33	2.820.000
1185/1771	848.000			-24.53	-14.9	2.400.000
1190/1776	918.000	8.25	8.25			-
1195/1780	946.485	3.10	11.61	-5.67	25	3.000.000
1205/1791	946.485					-
1210/1795	946.485		11.61	-28.39	-24.1	2.277.240
1211/1796	946.485		11.61	-20.94	10.40	2.514.180
1212/1797	950.485	0.4	12.08	-22.03	-2.39	2.454.180
1214/1799	946.485	-0.4	11.61			-
1222/1807	-			22.64	58.91	3.900.000
1222/1807	-			-43.4	-53.85	1.800.000
1224/1809	-			13.20	100	3.600.000
51 yılda			11.61	13.20		54 yılda

temin işleyişinden dolayı, Trabzon gümrük mukataasında elli yıllık bir süreç içerisinde fazla değişmediği görülür: kısa vadede, yüklü miktarlardaki muaccele adı verilen peşin para sayesinde devlet, hazinesinde oluşan açıklarına karşılık nakdi bir finans elde ediyordu. Ancak; uzun vadede devlet sadece malikânececinin ölümü halinde mukataaya zam yapabilmekteydi. Bu nedenle, 1748 ile 1799 yılları arasında geçen elli bir yılda, devlete yapılan mal adı verilen ödemelerde, sadece %11.61 artış olmuştur. Çünkü, malikâne ancak iki kez el değiştirebilmiştir (tablo I). Dolayısıyla; devletin eline geçen "mal" adı verilen yıllık vergilerin, Mehmet Genç'in tabiriyle: "kattılaştığını/donduğunu" söylemek mümkündür.⁴⁶ Oysa, devletin giderlerinin XVIII. yüzyılda, içinde bulunduğu savaşlar ve enflasyon nedeniyle sürekli arttığı bilinen bir gerçektir.⁴⁷ Malikâne sistemiyle

46. Genç, Mehmet, agm, s.253

47. Kuruşun gümüş içeriği 1720'lerden 1760'ların sonlarına kadar toplam yüzde 40 azalmıştır. Rusya ve Avusturya'ya karşı 1787'de başlayan savaş sonucunda ise, 1789'da, büyük bir taşış gerçekleştirilerek gümüşün içeriği üçte bir oranında azaltılmıştır. bkz: Pamuk. age. ss.176-187.

devletin eline geçen gelirler hemen hemen aynı kalmaktaydı⁴⁸. Fakat, esham⁴⁹ sistemi sayesinde malikâne sistemiyle elde edilen bu gelirler, parçalara bölünüp ihale ile satılabilir. Dolayısıyla, hem daha çok girişimciye ulaşılabilir hem de daha çok kâr elde edilebilirdi. Bununla birlikte, esham sisteminin XVIII. Yüzyılın II. Yarısında Trabzon gümrük mukataasında uygulanmadığı görülür.⁵⁰ Esham sisteminde görülen aksaklıklar nedeniyle olsa gerek, 1795 yılından yüzyılın sonuna kadar Trabzon gümrük mukataası, tıpkı yüzyılın başında olduğu gibi, mültezimlere verilerek işletilmiştir. Gümrük mukataası içerisindeki iktisadi faaliyetlerin boyutunu mültezim ihalelerinden daha iyi yakalamak mümkündür; Tablo II'ye bakıldığında, 54 yıllık süre içerisinde, mukataanın tüm birimleriyle birlikte hemen hemen üç yılda bir ihaleye çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Bu hareketlilik, en azından, mukataa gelirlerinin hangi yıllarda değişime uğradığını ve bu değişime neden olan etkenlerin hangileri olduğunu, genel olarak, ortaya çıkarır. Trabzon gümrük mukataası iltizam bedellerinin dolayısıyla gelirlerinin artmasına ve azalmasına etki eden en önemli faktör, Osmanlı dev-

48. Aygün, a.g.t., s. 110

49. Esham, esham kelimesinin çoğuludur ve hisseler anlamına gelir. Devlet bu sistemde, bir mukataanın yıllık net gelirini belirleyerek hisselerle ayırmakta, bu hisselerin her birini ihale ile peşin para karşılığında satmaktaydı. Askeri harcamalar ve özellikle de olabilecek savaşların finansmanı için 1 Mart 1793' de irâd-ı cedid hazinesi oluşturulmuştur. Bu hazine temelinde, malikâne ve esham sistemine son vermesi amaçlanmaktaydı. bkz: Cezar, Yavuz. Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi. İst. 1986, ss. 79-156. Bu konu ile ilgili olarak Mahmud Raif Efendi şunları yazmaktadır: "1792 de tesis edilen bir nizamnâme, malikânelere zeamet ve tımarlara arız olan suüstimallere son verdi. Bu nizamnâmenin getirdiği hükme göre, sahipleri ölen malikâneler münhal sayılacak ve devlete geri döneceklerdi. Bunlardan 500-15000 kuruş arasında gelir getirenler müzayedeye çıkarılacak ve en fazla arttırana verilecekti" bkz: Mahmud Raif Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yeni Nizamların Cedveli. (Haz: Arslan Terzioğlu ve Hüsrev Hatemi). İst. 1978, s. 8. Esham, 1775 yılında uygulamaya konularak 1860'lı yıllara kadar mahiyetini değiştirmeden devam eden belirli bir iç borçlanma sistemini ifade eder. Kadın veya erkek, Müslüman veya gayri müslim, askeri veya reaya her Osmanlı tebaası sehim satın alabilirdi. Hisselerin küçültülmesi ve herkese açık hale getirilmesi sayesinde sistem, malikâneye oranla daha hızlı bir şekilde gelişmiştir. Sisteminin işleyişi için bkz: Genç, Mehmet. "Esham" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. XI. İst. 1995. ss. 376-380.

50. Devlet, esham sistemini daha çok, kâr getiren veya getirmesi muhtemel olan mukataalarda uygulamaktaydı. bkz: Cezar, age, s. 81.

letin XVIII. Yüzyılın II. Yarısında Rusya ile yapmış olduğu savaşlardan kaynaklanmaktaydı(mültezimler, ihalesine girecekleri mukataanın daha önceki yılda veya yıllarda elde etmiş olduğu yıllık kârını göz önünde bulundurarak tekliflerini sunmaktaydılar). Ruslar ile, 1768'de Lehistan meselesi yüzünden çıkan savaş, 1783'de Kırım'ın Rusların eline geçmesiyle, Karadeniz'de siyasi ve iktisadi ilişkilerin Osmanlı devleti aleyhine bozulmasına neden olmuştur. Yüzyılın ortasında,26.500 kuruşa / 3.180.000 akçeye mültezimlere ihale edilen Trabzon gümrük mukataası, Osmanlı-Rus savaşının başladığı 1768 yılında, 1755 yılına göre % 11.33 azalmış, 1771 yılında ise 1755 yılına göre %24.53 azalarak mültezimlere verilmiştir.1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edildiği 1783 yılına kadar geçen süre içerisinde, Karadeniz'de ticari ilişkilerin normal seyrine girdiği görülmektedir⁵¹; 1780 yılında mukataa, 1771yılına göre % 25 artışla 25.000 kuruşa / 3.000.000 akçeye ihale edilmiştir. Karadeniz ticaretinde,dolayısıyla Trabzon ticaretinde yüzyıl müddetince en büyük düşüş,1783'de Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Zira, şer'iyye sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon ticareti, Karadeniz yönünde,başta İstanbul olmak üzere, Varna, Burgaz, Kili, İsmail, Akkerman, Özü, Kefe, Anapa ve Sohum ile bağlantılıydı.⁵² Bundan dolayı, Kırım'ın işgali, ayrıca Kuzey Karadeniz'e hakim bir konumda olan Özü kalenin 1789'da, ve Balkanlar ile Orta ve Kuzey Avrupa'nın Karadeniz'e çıkış kapıları olan Kili ve İsmail'in ise 1790'da Ruslar tarafından işgali Trabzon gümrük mukataası gelirlerini iyice düşürmüş olmalı; 1790 yılında mukataa, emaneten⁵³ mültezimlere verilmiş(Osmanlı devletinde bir mukataanın emaneten verilerek iş-

51. Kırım'ın Rusya'ya bağlanması yüz binlerce müslümanın vatanlarını terk ederek Osmanlı topraklarına göç etmelerine yol açmıştır. 1789'da Özü'nün Ruslar'ın eline geçmesiyle 25.000'e varan sivil halk katledilmiştir. Bkz:Beydilli,Kemal,"Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa" Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi. C I. İst.1994,ss.65-72

52. Trabzon limanının bu önemli merkezlerle olan idari,askeri ve ekonomik bağlantıları için bkz:Aygün, agt, ss.32-50,111-151

53. Mukataaların işletilmesi ve emanet yöntemi ile ilgili olarak bkz: Tabakoğlu,Ahmet,Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi. Dergah Yay. İst.1985,ss.120-135.

letilmesi, genel olarak, o vergi biriminin zarar etmekte olduğunu gösterir),1795 yılında ise, 1780 yılına göre % 24.1, 1755 yılına göre ise % 28.39 azalarak 18.977 kuruşa / 2.277.240 akçeye ihale edilmiştir(tablo II-III).Bununla birlikte, 1791'de Avusturya ile Zıştovi ve 1792'de Ruslar ile Yaş Antlaşmalarının imzalanmasıyla tekrar istikrar kazanmaya başlayan Karadeniz ve çevresi ticareti,yüzyılın dönüşümünde bu istikrarı daha da artırmış ancak, 1806'da başlayıp 1812'de son bulan Osmanlı-Rus savaşı bu istikrarı bozmuştur: Örnek vermek gerekirse;1807 yılında 32.500 kuruşa / 3.900.000 akçeye gümrüğü iltizamına alan Kalcıoğlu Osman Ağa, Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle gümrük gelirlerinin düştüğünü belirterek iltizam bedelinde indirim yapılmasını talep etmiştir. Mültezimin talebi kabul edilerek 2.100.000 akçe indirim yapılmış (% 53.85) ve 1.800.000 akçeye gümrük mukataasının işletilmesi tekrar Osman Ağa'ya verilmiştir.⁵⁴ Böylece,1755-1807 yılları arasında geçen elli iki yılda mukataa, 1755 yılına göre % 43.4 ile en düşük ihale bedeline ulaşmıştır.1809 yılında mukataa, 1807 yılına göre % 100, 1755 yılına göre ise % 13.20 artışla 30.000 kuruşa / 3.600.000 akçeye mültezim Şatır-zâde Mehmet Şakir'e ihale edilmiştir. Dolayısıyla,XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. Yüzyılın başında mukataanın ortalama değeri,savaşları göz önünde bulundurmazsak, yaklaşık 25000 kuruş / 3.000.000 akçeydi.1755-1809 yılları arasındaki elli dört yılda mukataada sadece %13.20 artış olmuştur (tablo III).Bütün bu verileri göz önüne aldığımızda,XVIII. yüzyılın II. Yarısında ve XIX. Yüzyılın başında Karadeniz ve çevresinde ortaya çıkan savaşların,Trabzon ve çevresinin iktisadi gelişimine nedenli olumsuz etki yaptığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Tablo III'deki verilere bakıldığında,dikkat çeken başka bir husus ortaya çıkmaktadır; devletin mukataayı malikâneciye verirken ve malikânecinin de mukataayı mültezimlere ihale ederken,bir önceki yıl veya yıllardaki %5 ile %15 arasında değişen artışın ,bir sonraki müzayedede de temel alınarak mukataanın "mal"veya iltizam artışının alt sınırı be-

54. BA. Cevdet-Maliye: 22123.

55. XVIII. yüzyıl Osmanlı ekonomisine savaşların yapmış olduğu tesirler için bkz: Genç, Mehmet,"XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" Yapıt 49. Ankara1984, ss.53-61

lirlenmekteydi. Burada dikkati çeken, Devletin yıllık "mal" miktarındaki artışı belirlerken ve buna bağlı olarak, malikânececinin de mukataayı mültezimlere ihale ederken, Osmanlı devletinde uygulanan %20' faizin/kârın bu artışlarda ne derece yönlendirici olduğu meselesidir. Zira, hem malikânececi hem de mültezimler sarraflardan borç alarak veya onları kefil göstererek mukataa ihalelerine katıldıklarından dolayı, sarraflardan almış oldukları faiz yüzdesini ihalelerde temel kabul ederek mültezimlerin tekliflerini buna göre sunmalarını bekleyebilirler. Trabzon gümrük mukataasının malikâne sisteminin işleyişinden dolayı iç içe geçmiş üç ihaleye sahne olduğundan, (Devlet → malikânececi → ana-mültezim → alt-mültezim) mesela, Devletin mukataayı %10 kâr ile ihaleye çıkardığını kabul edersek, alt-mültezime mukataa veya mukataanın her hangi bir birimi, yaklaşık %50 civarında bir artışla ulaşıyor olmalıydı.⁵⁶ Trabzon gümrük mukataasındaki iktisadi faaliyetlerin, incelediğimiz dönemde, bu çalışmanın girişinde belirttiğimiz nedenlerden dolayı hareketli olduğunu söylemek oldukça güçtür; grafik II'ye bakıldığında belirli bir istikrardan ve/veya canlılıktan bahsetmek (daha önce belirttiğimiz enflasyon değerlerini dikkate aldığımızda) imkansız gibidir. Bu durumun en önemli etkenleri, şüphesiz, Rusya'nın XVIII. yüzyılda göstermiş olduğu siyasi ve ekonomik gelişmeler ile Trabzon ve çevresinin iktisadi gelişiminin üretimden çok transit ticarete dayanmasından kaynaklanmaktaydı.

56. Osmanlı devletinde, %10 ile %20 arasında değişen faiz uygulamalarıyla, iltizam ihale bedellerinde bir önceki ihale bedellerine göre ortaya çıkan artışın birbirleriyle olan münasebetleri için daha çok arşiv belgesine ve farklı bölgelerdeki mukataa ihalelerine bakmak gerekmektedir. Osmanlı devletindeki faiz uygulamaları için bkz: Cezar, Yavuz."18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler."Eyüp'te Sosyal Yaşam.TVYY.İst.1998,s29.Aynı kitapta:Aydın,M.Akif,"Eyüp Şer'iyye Sicillerinden 184,185 ve 188 No'lu Defterlerin Hukuki Tahlili,s.66. Pamuk, age, s.86.